ALOHIDA YORDAMGA MUHTOJ BOLALARNI IJTIMOIY HAYOTGA INTEGRATSIYA QILISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

R.Sh.Sharofutdinova[1]

1. Farg'ona davlat universiteti dotsenti, pedagogika falsafa doktori (DSc)

Mas'ul muallif: Sharofutdinova Ra'noxon Shavkatovna, Farg'ona davlat universiteti dotsenti, pedagogika falsafa doktori (DSc).

e-mail: ranoxon3511@gmail.com

Received: 29 Oktabr 2026
Accepted: 03 Noyabr 2026
Published: 08 Noyabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Sharofutdinova, R. S. ALOHIDA YORDAMGA MUHTOJ BOLALARNI IJTIMOIY HAYOTGA INTEGRATSIYA QILISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI / R. S. Sharofutdinova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 11, № 1. — B. 253–256.

Annotatsiya. Maqolada alohida yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiy hayotga integratsiya qilishning pedagogik asoslari tahlil qilingan. Integratsiya bolani umumiy muhitga shunchaki joylashtirish emas, balki uning jamiyat hayotida teng huquqli ishtirokchiga aylanish jarayoni sifatida talqin etilgan. Normalizatsiya tamoyili, ijtimoiy rolni qadrlash nazariyasi, ekologik tizimlar nazariyasi, ijtimoiy aloqa gipotezasi va nogironlikning ijtimoiy modeli qiyosiy o'rganilib, ulardan pedagogik xulosalar chiqarilgan. Integratsiyaning jismoniy, funksional, ijtimoiy va jamiyat darajalari ajratilgan, oila, ta'lim muassasasi, mahalla va tengdoshlar hamkorligiga asoslangan pedagogik mexanizmlar taklif etilgan.

Kalit so'zlar: alohida yordamga muhtoj bolalar, ijtimoiy integratsiya, inklyuziv ta'lim, normalizatsiya, ijtimoiy rolni qadrlash, ekologik yondashuv, integratsiya darajalari, oila va mahalla hamkorligi, tengdoshlar munosabati, ijtimoiy moslashuv.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРАЦИИ ДЕТЕЙ, НУЖДАЮЩИХСЯ В ОСОБОЙ ПОДДЕРЖКЕ, В СОЦИАЛЬНУЮ ЖИЗНЬ

Аннотация. В статье анализируются педагогические основы интеграции детей, нуждающихся в особой поддержке, в социальную жизнь. Интеграция трактуется не как простое помещение ребёнка в общую среду, а как процесс его превращения в равноправного участника жизни общества. Сопоставлены принцип нормализации, теория валоризации социальной роли, теория экологических систем, гипотеза социального контакта и социальная модель инвалидности, из них выведены педагогические следствия. Выделены физический, функциональный, социальный и общественный уровни интеграции, предложены педагогические механизмы, основанные на сотрудничестве семьи, образовательного учреждения, махалли и сверстников.

Ключевые слова: дети, нуждающиеся в особой поддержке, социальная интеграция, инклюзивное образование, нормализация, валоризация социальной роли, экологический подход, уровни интеграции, сотрудничество семьи и махалли, отношения сверстников, социальная адаптация.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR THE SOCIAL INTEGRATION OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

Abstract. The article analyses the pedagogical foundations of integrating children with special needs into social life. Integration is interpreted not as simply placing a child in a mainstream setting, but as the process by which the child becomes an equal participant in the life of society. The normalization principle, social role valorization theory, ecological systems theory, the contact hypothesis and the social model of disability are compared, and pedagogical implications are drawn from them. Physical, functional, social and societal levels of integration are distinguished, and pedagogical mechanisms based on cooperation among the family, the educational institution, the mahalla and peers are proposed.

Keywords: children with special needs, social integration, inclusive education, normalization, social role valorization, ecological approach, levels of integration, family and mahalla cooperation, peer relations, social adaptation.

Kirish. Har qanday jamiyatning insonparvarlik darajasi uning eng zaif a'zolariga munosabati bilan o'lchanadi. Alohida yordamga muhtoj bolalar uchun eng katta xavf nuqsonning o'zi emas, balki ularning jamiyat hayotidan chetda qolib ketishidir. L.S.Vigotskiy bu haqda nuqsonli bolaning asosiy muammosi biologik emas, ijtimoiy ekanini, uni tarbiyalashdan maqsad esa hayotga qo'shish ekanini yozgan edi [1].

Xalqaro hamjamiyat bu g'oyani huquqiy normaga aylantirdi. Salamanka bayonoti alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni umumiy ta'lim tizimiga qo'shishni ta'lim siyosatining asosiy yo'nalishi deb e'lon qildi [2], Nogironlar huquqlari to'g'risidagi BMT Konvensiyasi esa ularning jamiyat hayotida to'laqonli va samarali ishtirok etish huquqini mustahkamladi [3]. Mamlakatimizda "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonun [4], "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun [5] va PQ-4860-son qaror [6] bu

yo‘nalishdagi davlat siyosatining asosini tashkil etadi.

Biroq amaliyotda integratsiya ko‘pincha tor ma’noda, ya’ni bolani umumta’lim maktabiga yoki inklyuziv sinfga joylashtirish sifatida tushuniladi. Bola tengdoshlari bilan bir xonada o‘tirgani bilan ular bilan do‘stlasha olmasligi, sinf hayotida ishtirok etmasligi va maktabdan tashqarida yolg‘iz qolishi mumkin. Bunday holatda integratsiya rasmiy xarakter kasb etadi.

Maqolaning maqsadi alohida yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiy hayotga integratsiya qilishning nazariy asoslarini tizimlashtirish va uni amalga oshirishning pedagogik mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Shu maqsadda integratsiyaga oid tayanch konsepsiyalarni tahlil qilish, integratsiya darajalarini ajratish, integratsiya subyektlari hamkorligi mexanizmlarini belgilash hamda ularni milliy sharoitda qo‘llash imkoniyatlarini ko‘rsatish vazifalari qo‘yildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mavzuga oid manbalarni shartli ravishda to‘rt guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga defektologiyaning klassik qarashlari kiradi. L.S.Vigotskiy nuqsonli bolani alohida “ojizlar dunyosi”da emas, sog‘lom tengdoshlari bilan birga tarbiyalash zarurligini birinchilardan bo‘lib asoslagan [1].

Ikkinchi guruhni integratsiya g‘oyasining nazariy asoslarini yaratgan ishlar tashkil etadi. B.Nirye normalizatsiya tamoyilini ishlab chiqib, nogironligi bo‘lgan shaxsning kundalik hayoti jamiyatdagi odatiy hayot sharoitlariga imkon qadar yaqin bo‘lishi kerakligini ta’kidlagan [7]. V.Volfensberger bu g‘oyani rivojlantirib, ijtimoiy rolni qadrlash nazariyasini taklif etgan. Unga ko‘ra, insonga jamiyat tomonidan qadrlanadigan ijtimoiy rollarni egallashda yordam berish uning integratsiyasining asosiy shartidir [8]. M.Oliver esa nogironlikni jamiyat yaratgan to‘siqlar bilan bog‘lovchi ijtimoiy modelni asoslagan [9].

Uchinchi guruhga integratsiya muhitini tushunishga yordam beruvchi psixologik va sotsiologik nazariyalar kiradi. U.Bronfenbrenner ekologik tizimlar nazariyasida bola rivojlanishini oila, maktab, mahalla va keng jamiyatdan iborat ichma-ich joylashgan tizimlar ta’sirida ko‘rib chiqqan [10]. G.Olport ijtimoiy aloqa gipotezasida guruhlar o‘rtasidagi stereotiplar teng maqomdagi, umumiy maqsadli va hamkorlikdagi muloqot orqali kamayishini ko‘rsatgan [11]. T.But va M.Eynskou inklyuzivlik indeksida ta’lim muassasasining inklyuziv madaniyati, siyosati va amaliyotini baholash tizimini ishlab chiqqan [12].

To‘rtinchi guruhni mahalliy tadqiqotlar tashkil etadi. K.Q.Mamedov, M.I.Soatov va P.M.Po‘latova oligofrenopedagogika asoslarini o‘zbek ta’lim tizimi sharoitida ishlab chiqib, aqli zaif bolalarni mehnat va ijtimoiy hayotga tayyorlash masalalariga alohida e’tibor qaratgan [13]. R.Sh.Sharofutdinova korreksion-pedagogik o‘yin texnologiyalari orqali alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilarda kognitiv faollikni uyg‘otish yo‘llarini [14] hamda ko‘zi ojiz o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish masalasini [15] tadqiq etgan. N.Z.Abidova inklyuziv ta’lim sharoitida maxsus pedagoglarning kasbiy faoliyati va inklyuziv kompetensiyasi masalalarini o‘rgangan [16].

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda tavsifiy, qiyosiy va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Dastlab integratsiya tushunchasining mazmuni aniqlandi va uni joylashtirish hamda inklyuziya tushunchalari bilan farqi ko‘rsatildi. So‘ngra tayanch konsepsiyalar qiyosiy tahlil qilinib, ulardan pedagogik xulosalar chiqarildi. Yakunda integratsiya darajalari va subyektlar hamkorligi mexanizmlari umumlashtirildi.

Tahlilda “ijtimoiy integratsiya” tushunchasi alohida yordamga muhtoj bolaning jamiyat hayotining turli sohalarida, ya’ni ta’lim, muloqot, bo‘sh vaqt, mehnat va fuqarolik faoliyatida teng huquqli ishtirokchiga aylanish jarayoni va natijasi sifatida qaraldi.

Natija va muhokamalar.

Integratsiyaga oid tayanch konsepsiyalar

Tahlil natijasida integratsiyaga oid konsepsiyalarning har biri jarayonning muayyan jihatini yoritishi aniqlandi. Normalizatsiya tamoyili integratsiyaning maqsadini, ya’ni odatiy hayot sharoitlarini belgilaydi. Ijtimoiy rolni qadrlash nazariyasi bu maqsadga erishish yo‘lini, ya’ni bolaga jamiyat qadrlaydigan rollarni egallashda yordam berishni ko‘rsatadi. Ekologik tizimlar nazariyasi integratsiya bir vaqtda bir necha muhitda kechishini, ijtimoiy aloqa gipotezasi esa tengdoshlar munosabatini o‘zgartirish shartlarini tushuntiradi. Konsepsiyalardan kelib chiqadigan pedagogik xulosalar 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval.

Ijtimoiy integratsiyaga oid tayanch konsepsiyalar va ularning pedagogik ahamiyati

Konsepsiya	Asosiy g‘oya	Pedagogik xulosa
Ijtimoiy kompensatsiya (L.S.Vigotskiy)	Nuqsonning asosiy oqibati ijtimoiy, uni ijtimoiy hayotga qo‘shish orqali yengish mumkin	Bolani tengdoshlaridan ajratmasdan, birgalikdagi faoliyatda tarbiyalash
Normalizatsiya (B.Nirye)	Hayot sharoitlari jamiyatdagi odatiy sharoitga yaqin bo‘lishi kerak	Kun tartibi, ta’lim va bo‘sh vaqtni tengdoshlarnikiga yaqin tashkil etish
Ijtimoiy rolni qadrlash (V.Volfensberger)	Integratsiya jamiyat qadrlaydigan rollarni egallash orqali amalga oshadi	Bolaga sinf, maktab va mahallada mas’uliyatli rollar berish
Ijtimoiy model (M.Oliver)	Qiyinchilik moslashtirilmagan muhitdan kelib chiqadi	Bolani emas, muhitni moslashtirishga e’tibor qaratish
Ekologik tizimlar (U.Bronfenbrenner)	Rivojlanish oila, maktab, mahalla va jamiyat ta’sirida kechadi	Integratsiyani barcha muhitlarda bir vaqtda tashkil etish
Ijtimoiy aloqa gipotezasi (G.Olport)	Stereotiplar teng maqomli hamkorlik orqali kamayadi	Tengdoshlar bilan umumiy maqsadli guruh ishini tashkil etish

Integratsiya darajalari

Integratsiyani bir martalik tadbir emas, ketma-ket chuqurlashib boradigan jarayon sifatida ko‘rish zarur. Tahlil asosida uning to‘rt darajasi ajratildi (2-jadval). Har bir keyingi daraja oldingisiga tayanadi, biroq uning o‘zidan avtomatik ravishda kelib chiqmaydi. Masalan, bola inklyuziv sinfda o‘qishi jismoniy integratsiyani ta’minlaydi, lekin uning tengdoshlari bilan do‘stlashishi uchun maxsus pedagogik harakat talab etiladi.

2-jadval.

Ijtimoiy integratsiya darajalari

Daraja	Mazmuni	Pedagogik vazifa	Ko‘rsatkich
Jismoniy	Bola tengdoshlari bilan bir muhitda bo‘ladi	Muhitni moslashtirish, to‘siqlarni bartaraf etish	Umumiy ta’lim va dam olish joylarida bo‘lish
Funksional	Bola umumiy faoliyatda ishtirok etadi	Topshiriqlarni moslashtirish, individual yordam	Darsda va tadbirlarda faol ishtirok
Ijtimoiy	Bola tengdoshlari bilan munosabatga kirishadi	Hamkorlikdagi faoliyat, do‘stlikni qo‘llab-quvvatlash	Do‘stlari, guruhdagi maqomi
Jamiyat	Bola jamiyat hayotida mustaqil ishtirok etadi	Mustaqil hayot va kasbga tayyorlash, mahalla bilan ishlash	Mustaqillik, kasb, fuqarolik faolligi

Integratsiya subyektlari hamkorligi

U.Bronfenbrenner nazariyasiga ko‘ra, bola integratsiyasi faqat maktabning vazifasi emas [10]. Oila, ta’lim muassasasi, mahalla va tengdoshlar bir-biri bilan bog‘langan holda harakat qilgandagina integratsiya barqaror natija beradi. Milliy sharoitda mahalla institutining o‘rni alohida, chunki u bolaning maktabdan tashqari hayoti kechadigan va qo‘shnichilik munosabatlari shakllanadigan asosiy muhit hisoblanadi. Integratsiya subyektlari hamkorligining pedagogik mexanizmlari 3-jadvalda tizimlashtirilgan.

3-jadval.

Integratsiya subyektlari hamkorligining pedagogik mexanizmlari

Subyekt	Mexanizm	Kutiladigan natija
Oila	Ota-onalar maktabi, uyda mustaqillik ko‘nikmalarini mustahkamlash, oilaviy tadbirlarga bolani jalb etish	Bolaning uyda va qarindoshlar orasida faol ishtiroki
Ta’lim muassasasi	Tabaqalashtirilgan dars, “do‘st-yordamchi” tizimi, to‘garaklar, bolaga mas’uliyatli rol berish	Sinf hayotida teng ishtirok
Tengdoshlar	Hamkorlikdagi guruh ishi, inklyuziv loyihalar, “farqlilikni anglash” darslari	Stereotiplarning kamayishi, do‘stona munosabat
Mahalla	Mahalla tadbirlari, bayramlar va hasharlarda ishtirok, yoshlar yetakchisi bilan hamkorlik	Qo‘shnichilik munosabatlariga qo‘shilish
Ish beruvchi va kasb-hunar muassasalari	Ekskursiyalar, kasbiy sinovlar, amaliyot o‘rinlari	Kasbiy o‘zini o‘zi belgilash, mehnatga tayyorgarlik

Milliy ta’lim kontekstida qo‘llash imkoniyatlari

O‘zbek xalqining mehr-oqibat, qo‘ni-qo‘shnichilik va jamoaviylik kabi qadriyatlari integratsiya uchun qulay ma’naviy zamin yaratadi. Biroq bu qadriyatlar ba’zan nogironligi bo‘lgan bolaga nisbatan haddan tashqari himoya va rahm-shafqat ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Natijada bola mustaqillikdan mahrum bo‘ladi. Ijtimoiy rolni qadrlash nazariyasi [8] nuqtai nazaridan bolaga “yordam oluvchi” emas, “yordam beruvchi” rolini ham berish, masalan, sinfda navbatchilik yoki mahalla tadbirida mas’uliyatli vazifa topshirish uning integratsiyasini sezilarli chuqurlashtiradi.

Mahalliy tadqiqotlar ham bu yo‘nalishda amaliy asos yaratadi. R.Sh.Sharofutdinova ko‘rsatgan korreksion-pedagogik o‘yinlar [14] tengdoshlar bilan hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etishning qulay shakli bo‘lib, G.Olport sanagan teng maqom, umumiy maqsad va hamkorlik shartlarini [11] tabiiy ravishda ta’minlaydi.

Muhokama. Olingan natijalar ijtimoiy integratsiyani bolani umumiy muhitga joylashtirish bilan emas, balki uning ishtiroki va munosabatlari sifati bilan baholash zarurligini ko‘rsatadi. Jismoniy integratsiya zarur, ammo yetarli shart emas. Agar bola inklyuziv sinfda o‘tirsa-yu, tengdoshlari bilan muloqot qilmasa, uning ijtimoiy ajralganligi faqat shakl o‘zgartiradi. Shu sababli pedagogik e’tibor funksional va ijtimoiy darajalarga qaratilishi lozim.

Integratsiya faqat alohida yordamga muhtoj bolaga emas, uning tengdoshlariga ham foyda keltiradi. G.Olport gipotezasiga ko‘ra, teng maqomdagi hamkorlik tengdoshlarda bag‘rikenglik va empatiyani rivojlantiradi [11]. T.But va M.Eynskou ta’kidlaganidek, inklyuziv madaniyat butun maktab jamoasining umumiy qadriyatiga aylangandagina barqaror bo‘ladi [12]. Bu jarayonni boshqarish pedagogdan N.Z.Abidova ta’riflagan inklyuziv kompetensiyani talab qiladi [16].

Integratsiya jarayonida ayrim xavflar ham mavjud. Bolaning individual ehtiyojlari hisobga olinmagan “mexanik” integratsiya uning o‘zini muvaffaqiyatsiz his qilishiga va tengdoshlari orasida yakkalanishiga olib kelishi mumkin. Shu bois integratsiya bola uchun zarur korreksion yordam bilan birga olib borilishi kerak. Tadqiqotning cheklangan jihati shundaki, tahlil nazariy manbalarga asoslangan. Taklif etilgan mexanizmlarning samaradorligini empirik tekshirish keyingi tadqiqot vazifasi hisoblanadi.

Xulosa. Tadqiqot alohida yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiy hayotga integratsiya qilish bolani umumiy muhitga

joylashtirish bilan cheklanmasligini, balki uning jamiyat hayotida teng huquqli ishtirokchiga aylanishini nazarda tutishini ko‘rsatdi. Ijtimoiy kompensatsiya, normalizatsiya, ijtimoiy rolni qadrlash, ijtimoiy model, ekologik tizimlar va ijtimoiy aloqa konsepsiyalari integratsiyaning maqsadi, yo‘li, muhiti va shartlarini birgalikda tushuntiradi.

Integratsiyaning jismoniy, funksional, ijtimoiy va jamiyat darajalari ajratildi. Ularning har biri o‘ziga xos pedagogik vazifani talab qiladi. Oila, ta’lim muassasasi, tengdoshlar, mahalla va ish beruvchilar hamkorligiga asoslangan pedagogik mexanizmlar tizimlashtirildi. Milliy sharoitda mahalla instituti va xalqning mehr-oqibat qadriyatlari integratsiya uchun muhim imkoniyat ekani, biroq ular bolaning mustaqilligini cheklovchi haddan tashqari himoyaga aylanmasligi kerakligi asoslandi.

Tadqiqot asosida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi. Ta’lim muassasalarida integratsiya natijalarini faqat bolaning inklyuziv sinfda o‘qishi bilan emas, uning ishtiroki va tengdoshlari bilan munosabati ko‘rsatkichlari orqali baholash, “do‘st-yordamchi” tizimi va hamkorlikdagi guruh ishini tizimli joriy etish, mahalla tadbirlarida alohida yordamga muhtoj bolalarga mas’uliyatli rollar berish hamda ota-onalar uchun bolaning mustaqilligini rivojlantirishga qaratilgan maslahat mashg‘ulotlarini tashkil etish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Выготский Л.С. Основы дефектологии. Санкт-Петербург, Лань, 2003. 654 с.

[2] UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Paris, UNESCO, 1994.

[3] United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. New York, United Nations, 2006.

[4] O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 15-oktabrdagi O‘RQ-641-son.

[5] O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son.

[6] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son.

[7] Nirje B. The normalization principle and its human management implications // Kugel R., Wolfensberger W. (eds.). Changing Patterns in Residential Services for the Mentally Retarded. Washington, DC, President’s Committee on Mental Retardation, 1969. P. 179–195.

[8] Wolfensberger W. Social role valorization. A proposed new term for the principle of normalization // Mental Retardation. 1983. Vol. 21, No. 6. P. 234–239.

[9] Oliver M. The Politics of Disablement. London, Macmillan, 1990.

[10] Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1979.

[11] Allport G.W. The Nature of Prejudice. Cambridge, MA, Addison-Wesley, 1954.

[12] Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion. Developing Learning and Participation in Schools. Bristol, CSIE, 2002.

[13] Mamedov K.Q., Soatov M.I., Po‘latova P.M. Oligofrenopedagogika asoslari. Toshkent, O‘qituvchi, 1994.

[14] Sharofutdinova R.Sh., Djabborova D.X. Korreksion-pedagogik o‘yin texnologiyalari orqali aqli zaif o‘quvchilarda kognitiv faollikni uyg‘otish metodlari // Nazariy va amaliy fanlardagi ustuvor islohotlar va zamonaviy ta’limning innovatsion yo‘nalishlari. 2025. Vol. 2, No. 12. B. 34–37. DOI 10.5281/zenodo.17913597.

[15] Sharofutdinova R.Sh. Ko‘zi ojiz o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda korreksion mashg‘ulotlarning o‘rni // International conference on multidisciplinary science. 2025. Vol. 3, No. 8. B. 18–19. DOI 10.5281/zenodo.16881761.

[16] Abidova N.Z. Inklyuziv ta’lim sharoitida bo‘lajak logopedlarning kasbiy-pedagogik faoliyatini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari // Research Focus International Scientific Journal. 2025. DOI 10.5281/zenodo.15209962.